

Ю.І.Клим'юк

Чернівецький університет

ПРИТЧЕВІСТЬ ЯК ЗАСІБ ХУДОЖНЬОГО ЗОБРАЖЕННЯ

У ХІХ ст. сформувався в українській поезії новий принцип естетичного освоєння дійсності, який у наш час дістав назву притчевість. Обґрунтування її теоретичних основ знаходимо у книзі В.Н.Климчука "Проблематика і поетика творчості Е.Станева" (1983), у монографії Ю.О.Івакіна "Поезія Шевченка періоду заслання" (1984), у рецензії на цю книгу М.Т.Яценка ("Радянське літературознавство", 1985, №3). Його виникнення було пов'язане зі специфікою розвитку художньої літератури взагалі й певними обставинами життя українського народу зокрема.

Притча, що являє собою цілком визначену функціональну єдність художньої структури, уже в літературі Київської Русі розвивалася у двох напрямках: як жанрова одиниця і як сукупність поетичних прийомів в інших жанрах. Цей другий напрям визначався здатністю притчі впливати на образну, сюжетну і композиційну систему інших творів, синтезуватися з ними, трансформувати їх, завдяки цьому її поетика позначилася на розвиткові житійної ("Слово о князях"), ораторсько-учительної (твори Іларіона, Климента Смолятича, Кирила Туровського), "Моленій" Данила Заточника та ін., а пізніше, у другій половині ХVІІ - ХVІІІ ст., - на ораторсько-проповідницькій літературі (книги казань Лазаря Барановича "Меч духовный", 1666; Антонія Радивилівського "Огородок Марії Богородиці", 1676, "Вънец Христов", 1688 та ін.), а особливо на філософських творах Г.С.Сковороди ("Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алкивиадская (Израилскій змій)", "Благодарный Еродій", "Убогий Жайворонок", "Діалог. Имя ему - Потоп зміин" та ін.). У них широко використовуються притчеві логічні і художні прийоми викладу матеріалу.

Звичайно, це була інша в порівнянні з кийсько-руським періодом література як за змістом, так і за формою, але за своїм естетичним значенням вона залишалася літературою "релігійно-учительною". Саме тепер синтез притчі з іншими жанрами перетворився в одне з провідних явищ літературного процесу.

Творчість Сковороди органічно витікає із давньої української літератури, в основі якої християнське вчення з його чітко визначеним повчальним характером. Однак ця основа зазнає зміни під впливом західно-європейських учень, зокрема пантеїзму, що дає змогу Сковороді по-новому трактувати проблеми буття і людської моралі, сюжети Біблії, загалом християнської літератури та усної народної творчості.

У притчі ми маємо справу з оповіддю заради повчання, що містить у собі життєвий досвід, вищу істину, які повинні стати у пригоді кожному, дати змогу зорієнтуватись у складних ситуаціях, правильно розв'язати чи зрозуміти ту чи іншу проблему. Вже у Біблії Соломон так визначив мету написання своєї "Книги притч": "Щоб пізнати премудрість і карність, щоб зрозуміти розсудні слова, щоб прийняти напоумлення мудрости, праведности, і права й простоти, щоб мудрости дати простодушним, юнакові - пізнання й розважність. Хай послухає мудрий - і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок, щоб пізнати ту приповідь та загадкове говорення, слова мудреців та їхні загадки". Вислів цей має концептуальне значення, бо у ньому відбилося не лише розуміння призначення "Книги притч Соломонових", а й естетичних основ Біблії та загалом давньохристиянської літератури. Ще В.М.Перетц вказував на параболічний спосіб викладу матеріалу в "Учительних Євангеліях" XVI - XVIII ст., а також на притчевий характер "Цвѣтника Духовного" XVII ст. [5, с.5-11, 78]. Цю думку можна поширити взагалі на всю давньохристиянську літературу, тому що ми маємо справу з певним типом міфологічного мислення, який називають притчевим. У творах Сковороди він виступає у найбільш сформованому вигляді й поєднує в собі філософічність з повчальністю, алюзію, двоплановість у викладі художнього матеріалу, розкриття значення алегоричного чи навіть символічного образу та ін.

Можна з упевненістю говорити, що Сковорода мав значний вплив на творчість Т.Г.Шевченка. Він позначився на багатьох рівнях як самого підходу до християнської літератури, так і поетики його творчості взагалі.

У притчі концентруються певні логічні й естетичні принципи художнього світосприйняття, що виходять за межі її жанрової структури. Творчість Шевченка дає змогу підійти до розкриття притчевості як засобу художнього зображення. Оскільки вона є прийомом узагальнення, то ця проблема - насамперед теоретико-мистецька, тобто проблема поетики.

Нова українська література стає пізнавально-виховною. Міняється її призначення, що виявляється у втраті релігійного змісту і перетворенні повністю у світську. Розвиток її естетичної системи відбувається передусім за рахунок зміни тематики і демократизації світоглядних принципів внаслідок індивідуального сприйняття світу окремими пись-

менниками. Загальнолюдські християнські гуманістичні ідеї дістають у ній оригінальну інтерпретацію, збагачуються національним культурним досвідом. Однак розрив у специфіці літератури не означає відмови від художнього зв'язку між двома її епохами. Естетичні досягнення давньої української літератури, які мають універсальний характер, стають надбанням нової української літератури. Але цей перехід не є прямим і безпосереднім, тому що міняється їх функціональне значення. Одним із таких естетичних принципів є притчевість, яка мала місце вже в давній українській літературі, але в новій - набуває іншого значення. Якщо у давній українській літературі це був один із визначальних способів художнього мислення, то в новій - став одним із засобів художнього змалювання дійсності.

Традиції давньої притчі, її поетики виявились уже в творах представників просвітительського реалізму, насамперед у раціоналістичному підході до оцінки й зображення явищ дійсності, застосуванні притчевого естетичного принципу давньої літератури, що полягав у розумінні кожного життєвого випадку, історії, епізоду як прикладу, уроку, із якого можна дійти повчального висновку згідно з особистими світоглядними позиціями в основному морального або філософсько-морального, релігійно-морального характеру. Такими є байки-приказки П.П.Білецького-Носенка, П.П.Гулака-Артемовського, Л.І.Боровиковського та ін., а також українські повісті й оповідання Г.Ф.Квітки-Основ'яненка.

В новій українській літературі притчевість мала певні форми свого вияву. Вони походять від різних особливостей поетики притчі. Першою з них є часова інверсія. Вона полягає в зіставленні у творі двох історичних епох: теперішнього й минулого, події і випадки з якого відіграють роль повчального прикладу і набувають алегоричного значення, що призводить до створення підтексту, тобто виникає двоплановість, завдяки якій стає можливим проведення паралелей між давниною й сучасністю і ствердження актуальних у політичному відношенні думок та ідей.

У давній літературі не було тропів, але існувала алегорія. Однак вона мала свою специфіку, бо не була інакомовленням у сучасному розумінні цього слова, оскільки виступала не як уподібнення якихось предметів, явищ, понять один до одного, а як пряме їх ототожнення. Тобто міфологічне мислення не розмежовувало духовний світ людини з її реальним життям. А.Я.Гуревич у книзі "Проблеми средневековой народной культуры" пише: "Аллегория для средневекового человека не была равнозначна вымыслу, и трудно предположить, что и для Данте ад, чистилище и рай были не более чем поэтическими метафорами" [2, с.235-236]. У новоєвропейських літературах відбувається поступовий відхід від міфологічного розуміння дійсності. Художнє мислення підноситься на вищий рівень, і алегорія стає не тільки засо-

бом логічного й емоційного викладу подій, а й словесним образом, у якому абстрактне поняття передається через конкретний образ, за допомогою якого формулюється думка і висловлюється авторське сприйняття і спосіб змалювання зображених у творі подій.

Набувши іншого порівняно з давньою літературою художнього значення, притчева алегорія у новій українській літературі не втратила своїх видових ознак, тобто є алегорією повчальною. Вона виникає як наслідок наведення прикладу і його пояснення, виступає одним із засобів реалізації тенденційності в літературі.

Застосування Шевченком притчевої алегорії мало певне художнє спрямування, суть розуміння якого розкривається у зробленому ним записові у "Щоденнику" від 18 грудня 1857 року у зв'язку з перекладом В.І.Далем "Апокаліпсису": "Читая подлинник, т. е. славянский перевод Апокалипсиса, приходит в голову, что апостол писал это откровение для своих неофитов известными им иносказаниями, с целью скрыть настоящий смысл проповеди от своих приставов" [9, т. 5, с.131].

Отже однією з причин застосування Шевченком прийому часової інверсії, що є одним із видів "езопової мови", була неможливість відкритого висловлення у творах своїх політичних думок внаслідок заборон і утисків з боку властей. Звичайно, притчевість виходить за межі "езопової мови", бо як тип художнього узагальнення має значні можливості застосування і виявляє себе не лише в умовах монархічної влади, а й у часи широкої свободи слова. У віршах і поемах Шевченка притчевість пов'язана з особливостями їхнього сюжетного ходу, композицією, внаслідок чого виникає ситуація аналогії, зіставлення, порівняння, асоціації, проведення паралелей, домислення і тому подібне (тих засобів, що створюють перший і другий план, тобто подвійне значення твору, текст і підтекст). До таких творів належать: "Царі" (1848), "Неофіти" (1857), "Осії. Глава XIV. (Подражаніє)" (1859), "Колись-то ще, во время оно..." (1860), "Саул" (1860).

Запозичуючи з Біблії сюжети й образи, а також факти зі світової й української історії, Шевченко переосмислює їх, надає їм філософського, морально-філософського чи політичного змісту. Найбільш виразно прийом часової інверсії виступає у поемі "Неофіти". Перебуваючи в Нижньому Новгороді, поет писав у листі до свого друга Я.Г. Кухаренка 16 лютого 1858 р.: "Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему НЕОФИТИ, нібито із римської історії" [9, т. 6, с.172]. Спорідненість твору з притчею автор підкреслив у присвяті російському акторові М.С.Щепкіну. Він висловив надію, що разом зі славою артиста

Перепливе вона Лету;
І огнем-сльозою

Упаде колись на землю
 І притчею стане
 Розпинателям народним,
 Грядущим тиранам [9, т. 2, с.263].

У цих рядках визначена мета написання твору. Він повинен стати повчальною історією для сучасних і майбутніх поневоловачів українського народу. На персоніфікованість образів, притчевий характер твору звертає увагу більшість сучасних дослідників творчості поета [7, с.179-180; 1, с.64-68 та ін].

Шевченко не йшов за традиційною формою побудови притч, значення описуваного у творі розкривається не в кінці, а в ході розповіді. Автор накреслив ряд паралелей-орієнтирів для читача, щоб дати зрозуміти: у поемі йдеться саме про Росію з її політичними порядками. Визначаючи час, коли "се беззаконіє творилось", Шевченко зауважує:

Нехай за Нерона.
 Росії
 Тойді й на світі не було... [9, т.2, с.267]

Звертаючись до матері, яка не знає, де ув'язнений її син, поет пише:

Ідеш шукать його в Сибір
 Чи тес... в Скіфію... [9, т.2, с.270].

Натяки, недомовки в поемі відіграють роль сюжетотворчих елементів, надають їй саме алегоричного значення. З їхньою допомогою стають зрозумілими інакомовні значення образів Нерона, що є уособленням самодержавства, неофітів - борців проти нього, Алкіда і його матері - нездоланності демократичних традицій і волелюбних прагнень українського народу.

Алегоричний принцип сприйняття дійсності, що лежить в основі часової інверсії, не є лише способом викладу художнього матеріалу, бо, як пише М.Х.Коцюбинська, "алегорія допомагає дати широке узагальнення, вільне дихання образів, згорнути в одній образній формулі багатий загальнолюдський смисл" [4, с.63].

Часова інверсія може поєднуватися з іншими прийомами притчевого змалювання. Скажімо, таким, як розгортання твору на основі прислів'я, приказки, сентенції, афоризму чи просто вислову. У давній українській літературі досить часто притчами вважали прислів'я (збірники "Златая цепь", "Златоуст", "Измарагд", "Пчела", "Моленіє" Данила Заточника, "Сказание о Борисѣ и Глѣбѣ", розуміння прислів'я як притчі є і в Сквороди та ін.). Мабуть, спочатку під притчею, як і під байкою, розуміли другу її частину. Тобто ту філософсько-узагальнену думку в формі, скажімо, прислів'я, для пояснення якої

спеціально підбирався чи придумувався приклад. Таке прислів'я містить у собі складний за структурою алегорично-повчальний художній образ. Для притчі характерним є параболічний спосіб художнього змалювання дійсності, що полягає у розкритті якоїсь наперед заданої філософської, релігійної, моральної концепції через наведення прикладу.

До поєднання цих двох притчевих способів художнього зображення звертається і Шевченко. Зокрема, він використовує відомий біблійний вислів "бути (стати) притчею (во языцех)". Його перше застаріле значення: "Бути предметом загальних розмов, постійний пересудів", і друге, розмовне: "Який-небудь непередбачений випадок; пригода, подія" ("Словник української мови в десяти томах").

Епіграф до містерії Шевченка "Великий льох", запозичений із "Книги псалмів" ("Положил еси нас [поношение] соседом нашим, подражние и поругание сущим окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людех" (Пс. 43, ст.14 и 15), допомагає розкрити його ідейно-тематичну спрямованість, значення алегоричних образів. Слово "притча" тут вживається в розумінні прикладу, в даному разі - нещасливої долі українського народу.

За тією ж схемою, що і в першоджерелі, викладений матеріал у вірші Шевченка "Псалми Давидові. 43". Поет перефразовує вислів із "Книги псалмів" про притчу:

Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,
Покинув нас яко в притчу
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами -
Стид наш перед нами [9, т.1, с.341-342].

Таким чином, зміст псалма переосмислюється і замість єврейського народу в ньому виступає український народ, від якого відвернувся Бог і цим прирік його на муки і страждання.

До цього ж прийому звертається Шевченко у "Подражанні Іезекілію. Глава 19" - для висловлення своїх антимонархічних думок.

Притчевими можуть бути не тільки цілі твори, а й окремі їх частини. Так, у вступі-присвяті відомому чеському і словацькому вченому П.Й.Шафарикові до поеми Шевченка "Єретик" (1845) наслідується структурно-логічна схема побудови притчі. Спочатку викладається історія про злих сусідів, які підпалили в іншого сусіда "нову добру хату", лягли спати, забувши розвіяти за вітром попіл. У ньому тліла "іскра вогню великого", ніби месник, чекаючи свого часу. Після викладу цієї історії Шевченко подає пояснення, розкриває алегоричне

значення цих образів. Під "злими сусідами" розуміється "німота" (німці), під "великою хатою" - "сім'я слов'ян", під "запаленою хатою" - "роз'єднана сім'я слов'ян", поміж яку "німота" впустила "усобищ лютую змію", під іскрою, що тліє в пожарищі і дожидає "рук твердих та смілих", - братство слов'ян. Його виразником став Шафарик. Такі складні поняття, як дружба, ворожнеча між народами, пояснюються за допомогою простої, зрозумілої, побутової історії відносин між сусідами. Водночас вступ написаний в урочистому стилі, має високопоетичний філософський смисл. Дружба в ньому проголошується основним принципом взаємовідносин між людьми і народами.

Ще одна форма притчевості знайшла своє втілення у художній творчості Шевченка. Суть її зводиться до ремінісцентного відтворення сюжетів, образів і мотивів євангельської притчі про сіяча. Алегоричний зміст таких творів Шевченка спрямований на пробудження національної свідомості, а разом з нею - політичної активності українського народу, здобуття ним незалежності. За допомогою ремінісценцій з притчі про сіяча поет стверджує: український народ подолає рабську покірність перед поневолювачами (вірш "Чигрине, Чигрине...", 1844). У поемі Шевченка "Сон" (1844) "думи" сіяча vor волю повинні проєсти і дати бажані наслідки. Притча про сіяча використовується в поемі "Марія" (1859) з метою змалювання історичних і психологічних обставин напередодні появи нового віровчення. Під "великими глаголами", що "на ниві сіються новій", розуміються християнські ідеї, які визріли, і їх готовий сприйняти народ. Поет вводить мотив засіяного поля, запозичений із притчі про сіяча у вірш "Саул" (1860), і показує, що абсолютизм є бідною для людей. Одним із перших в українській літературі Шевченко звернувся до алегоричного образу перелогу (вірш "Не нарікаю я на Бога...", 1860), під яким розуміється художня література. Письменник оре цю ниву, сіє на ній слово і сподівається на добрі жнива, тобто надіється, що посіяні на ниві (висловлені в літературі) думки про "волю", "добре життя", "долю", "розум" будуть сприйняті народом.

Використаний у віршах і поемах прийом ремінісценцій з євангельської притчі про сіяча дає змогу розширити межі художнього узагальнення, яку-небудь звичайну подію, локальну колізію піднести на рівень вічних проблем людського буття.

Притчеві твори Шевченка не є притчами. Це ліричні вірші та поеми, які мають спільні художні ознаки з ними. Однак проблема притчевості не зводиться лише до певних форм її художнього вияву в конкретних творах. Вона має набагато ширші межі. Річ у тому, що будучи в старохристиянській і давньоукраїнській літературах одним із типів художнього мислення і ставши одним із принципів художнього світобачення у новій українській літературі, притчевість є засобом узагальнення; має універсальний характер, а тому не завжди зв'язок творів з прит-

чею явний, він може бути прихованим, внутрішнім. У такому разі слід говорити про притчеве начало. Закладене воно, як правило, у творах, в основі яких лежать сюжети й образи, запозичені, скажімо, з давньохристиянської літератури. Шевченко у таких творах лише відштовхується від першоджерела, подає цілком оригінальний поворот темі, мотиву. Якщо виходити з цієї точки зору, творами Шевченка, що мають притчеве начало, можна вважати цикл "Псалми Давидові" (1845), "У Бога за дверми лежала сокира..." (1848), "Пророк" (1848), "Подражаніє II псалму" (1859), "Во Іудеї во дні они..." (1859), апокрифічну поему "Марія" (1859), "Молитва" (1860) та ін. Ці твори мають повчальний інакомовний зміст з певним громадянським підтекстом. У вірші Шевченка "У Бога за дверми лежала сокира...", сюжет якого запозичений із казахського фольклору, за допомогою алегоричних образів сокири і святого дерева осуджується загарбницька політика російського царату в Середній Азії, показується його неспроможність придушити прагнення казахів до волі.

З притчевим началом пов'язані явища, що виявляються на певних художніх рівнях, зокрема, словесному - це, як правило, наявність у творах на давньохристиянські сюжети старослов'янських, стилістична функція яких не обмежується передачею історичної достовірності чи характеристикою образів-персонажів твору. Створюється архаїчно-урочиста атмосфера оповіді, твір набуває філософсько-значимого звучання (вступ до поеми Шевченка "Єретик", "Марія", вірші з циклу "Псалми Давидові" "Блаженний муж на лукаву...", "Між царями й судіями...", "Псалом новий Господеві..." та ін.); з'являється притчева алегорія ("Пророк", "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19" та ін.); формується художній синтаксис - застосування тих стилістичних і риторичних фігур, які ведуть до створення другого плану оповіді - антитези ("Во Іудеї во дні они..."), інвективи ("Осії. Глава XIV. (Подражаніє)", "Саул"), риторичного звертання ("Молитва") та ін.

Традиційна притча, яка в давній українській літературі відігравала одну з провідних ролей, поступово втратила свої позиції. У новій українській літературі використовується лише її поетика. Т.Салига живучість жанрів, у тому числі і притчі, пов'язує з їх постійною оновлюваністю [6, с.199-200]. Цей процес виявляється по-різному. Він може безпосередньо торкатися жанру, а може реалізувати свою художню суть через притчеві принципи освоєння дійсності. Треба лише мати на увазі, що жанр притчі набуває популярності в літературі за певних суспільно-історичних умов (таким, наприклад, був період кінця XIX - початку XX ст., і підтвердженням цього є притчі І.Франка); а притчеві естетичні принципи, оскільки мають універсальний характер, застосовуються майже в кожен епоху розвитку літератури. Так, раціоналізм притчі був співзвучним просвітительській ідеології, знайшов втілення у специфічних формах притчевості (віршові та прозові твори письмен-

ників просвітительського реалізму). Поети-романтики заклали основи параболічного підходу до змалювання дійсності. У творчості Шевченка він сформувався в естетичний принцип притчевості.

Завдяки притчевим прийомам художнього зображення у творах Шевченка виникає два плани: перший безпосередньо передає ті чи інші події і другий - алегоричний, або настільки повчальний, що створюється підтекст, через який стверджуються актуальні для даної епохи ідеї філософського, морально-філософського, політичного змісту.

Перебуваючи в тісному зв'язку з певними явищами літератури, притчевість мала конкретні форми вияву в художніх творах Шевченка. Йдеться про використання естетичного принципу часової інверсії, розгортання творів на основі прислів'я, приказки, сентенції тощо, вираження думки за допомогою прикладу, наслідування сюжетним ходом твору структурно-логічної схеми побудови притчі (виклад-пояснення), ремінісцентного відображення у віршах і поемах сюжетів, образів і мотивів давніх притч. Вони були не тільки способами передачі певної тематики, а й впливали на систему образів, художню мову, композицію віршових творів.

Притчеві естетичні принципи поезії Шевченка знайшли своє продовження у творчості українських поетів XIX ст. (С.Руданського, П.Куліша, Ю.Федьковича, М.Старицького) і особливо наприкінці XIX - на початку XX ст. (І.Франка, Б.Грінченка, Лесі Українки, В.Самійленка, М.Чернявського, М.Вороного та ін.).

Звернення Шевченка, а після нього й інших українських поетів до притчевості відбивало загальну тенденцію розвитку літератури до універсалізації художнього мислення. Скажімо, уподібнення підневільного становища українського народу в царській Росії до мук і поневірянь давніх юдеїв у "Псалмах Давидових. 43" Шевченка знайшло дальший розвиток у поемі Франка "Мойсей", у драматичних поемах Лесі Українки "Вавілонський полон", "На руїнах", "В дому роботи, в країні неволі" та ін. І таких прикладів можна навести чимало.

Притчевий тип узагальнення виступає одним із засобів інтелектуалізації в українській літературі та ознакою входження її у світовий літературний процес.

1. *Большаков Л.* Добро найкраще на світі. К., 1981.
2. *Гуревич А.* Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981.
3. *Івакін Ю.О.* Поезія Шевченка періоду заслання. К., 1984.
4. *Коцюбинська М.* Етюди про поетику Шевченка. К., 1990.
5. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР. Л., 1926. - Т. СІ. N 2.
6. *Салига Т.* Коріння і крона притчі // Поезія - 87: 36. - К., 1987.

7. Творчий метод і поетика Т.Г. Шевченка. - К., 1980.
8. Українські поети-романтики 20-40 років XIX ст. - К., 1968.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 10 т. - К., 1951-63.

Стаття надійшла до редкології 10.04.92

Summary

The parable method as a kind of mythological thinking was spread in ancient Ukrainian literature. In new Ukrainian literature, it became a method of artistic expression of the reality. In this article on the material of creative activity of T. Shevchenko the parable type of artistic generalization is examined, the concrete forms are analysed. Taking into consideration the fact, that the Ukrainian literature goes into the world literary process, the role of a parable as universal method of intellectualization of the artistic creative activity is very important.

© Ю.І.Клим'юк, 1996